

ESKİ ÇAĞ'DA DÖRT "EŞKIYA" HALK FOUR "BANDIT" PUBLICS IN ANCIENT AGE

Muhammed Fazıl HİMMETOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr., Osmaniye Korkut Ata University, Faculty of Science and Literature, Department Of
History

mfazil@osmaniye.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-1315-5736

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
2/1, Mart – March 2020 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
www.oannesjournal.com
www.dergipark.org.tr/tr/pub/oannes

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi-Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **26.01.2020**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **04.03.2020**
Sayfa-Pages : **67 – 82**

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: HİMMETOĞLU, Muhammed Fazıl, "Eski Çağ'da Dört "Eşkiya" Halk", *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, Mart / March 2020, ss. 67 - 82.

OANNES
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
2/1, Mart – March 2020
67 – 82
Makale Türü: Araştırma Makalesi

ESKİ ÇAĞ’DA DÖRT “EŞKIYA” HALK FOUR “BANDIT” PUBLICS IN ANCIENT AGE

Muhammed Fazıl HİMMETOĞLU

Öz

Eşkıyalık konusu son yıllarda tarihçilerin üzerinde çalıştığı önemli bir sosyal olgudur. Fakat bu konuyla ilgili yapılan çalışmalar, yakın dönem tarih alanlarında yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmada Eski Çağ dünyasındaki eşkıyalık olgusu dört Eski Çağ halkı üzerinden incelenmiştir. Bu halklar konar-göçer hayat tarzını tercih etmiş Habbatum, Habiru, Shasu ve Kaşkalar’dır. Daha çok yerleşik unsurlar tarafından bu halklara “eşkıya”, “hırsız”, “çapulcu” ve “düşman” gibi sıfatlar takılmıştır. Bu çalışmada, yerleşik halklar ve göçebeler arasındaki çatışmaların bir sonucu olarak eşkıyalık olgusunun Eski Çağda da karşımıza çıkabileceği görülecektir.

Abstract

The subject of banditry is an important social phenomenon that historians have been working on in recent years. However, studies on this subject are concentrated in recent history. In this study, the phenomenon of banditry in the Ancient World was examined over the four the Ancient People. These peoples are Habbatum, Habiru, Shasu and Kaškian who preferred the nomadic lifestyle. Ephitet such as “bandit”, “thief”, “marauder” and “enemy” were attached to these peoples by mostly settled elements. In this study, it will be seen that banditry phenomenon can be encountered as a result of conflicts between settled peoples and nomads also in the Ancient Age.

Anahtar Kelimeler: Eşkıyalık, Habbatum, Habiru, Shasu, Kaška.

Keywords: Banditry, Habbatum, Habiru, Shasu, Kaška.

Giriş

Gasp, haraç, mal ve adam kaçırma gibi suçları işleyen birey veya topluluklar eşkıya, haydut ve kanunsuz olarak nitelendirilmişlerdir. Fakat bu nitelendirmeler siyasi yapılar ve bu olaylara maruz kalanlar tarafından yapılmaktadır. Bu gayet tabii bir durumdur. Zira bu faaliyetlerin meşru sayılacak bir tarafı yoktur. Burada göz önünde bulundurulması gereken husus hiç kimsenin bu gibi faaliyetleri yapmak için doğmadığıdır.

Tarih platformunda eşkıyalık faaliyetlerinin sınıf çatışmalarının, ekonomik ve siyasi krizlerin yükseldiği yer ve zamanlarda kendini göstermektedir. Günümüzde katil, düşman, barbar, soysuz ve öteki olarak görülen eşkıyalar antik dünyada da hemen hemen aynı sıfatlarla tanınmaktadır. Örnek olarak M.Ö. 14. Asırda Hititlerin Kaşkaları düşman ve haydut olarak değerlendirmeleri gösterilebilir. Bununla ilgili ayrıntılı bilgi Kaşkalar maddesinde verilecektir. Daha eskilerden bir örnek olarak Asur Koloni Çağında Habbatumlarla ilgili eşkıyalık verileri ticaretle uğraşan sınıflar tarafından kayıtlara geçmiştir. Kısacası toprak sahipleri, devletler ve tüccarlar başka bir ifade ile zengin sınıf servetlerini tehdit olarak gördükleri toplumları tarihe düşman ve eşkıya olarak kaydetmişlerdir.

Tarih insanlığın tercih hafızasıdır. Kimi toplumlar avcılık ve hayvancılıkla mobilize bir hayatı tercih ederken kimileri ise yerleşik hayata geçerek kendine has bir endüstri ile hayatını idame ettirme kararı almıştır. Bu nedenle göçebe yaşayanlar geri, yerleşik hayata geçen toplumlar ilerici toplumlar değildir. İki grup da aynı anda yaşayabilmişlerdir. Örnek vermek gerekirse M. Ö. XVI ile XV. Asırlarda Halep Krallığına bağlı Alalakh krallığındaki bir siyasi tasfiye sürecinde şehirden kaçan kral ve maiyeti şehrin dışındaki göçebe Habirular'a sığındıkları bilinmektedir.¹

Yerleşik toplumlar siyasi yapılar kurmuş, sınırlar çizmiş ve ordular kurarak bu sınırları muhafaza ederek yerleşik hayatın getirdiği refahı muhafaza etmeye çaba göstermişlerdir. Eric Hobsbawm sosyal eşkıyalığın şehirli ve köylü-kırsal kesim arasındaki sınıf mücadelesi sonucu ortaya çıkan bir olgu olduğunu ileri sürmüştür. Fakat antik dönemde köy kültürünün bir nevi şehir kültürüne tekabül ettiği ve bazı köylerin civar yerleşkelerle siyasi bağlar kurarak uygar toplumu temsil ettiği görülmektedir. Diğer taraftan yine antik dönemde şehir ve köy hayatının dışında başka bir hayat kendini göstermektedir. Bu tarz yukarıda da bahsedildiği gibi bazen yerleşik bazen mobilize olan bir hayat kültürünü yansıtmaktadır. Hayvancılık ve avcılıkla geçinen bu göçebelerin manevra kabiliyetleri siyasi sınırların çizildiği yerlerde sınırlandırılmıştır. Burada iki hayat tarzının çakıştığı görülmektedir. Bu çakışmanın çatışmaya dönüşmesi de kaçınılmaz olmuştur. İşte burada çoban halklar eşkıya durumuna düşmektedir. Bu halkların yaptıkları eylemler için sosyal eşkıyalık faaliyetleri demek çok erken olabilir. Zira Hobsbawm sosyal eşkıyalığı sanayi devrimi ile ortaya çıkan bir olgu olarak görmektedir. Fakat bu eski çağdaki eşkıyalık faaliyetlerinin hangi sosyal zemine oturduğu konusu artık tartışılmaya açılması gereken bir konudur.

Yerleşik toplumların şehirlerine ve topraklarına özgürce giremeyen bu halklar, gezginlik yapıyor, şehir yakınlarına gelip ticaretle de uğraşıyorlardı. Buna örnek olarak Kaşkalar gösterilebilir ki Kaşka bahsinde bu konuya değinilecektir. Yerleşik hayata geçmek isteseler bile kültür farklarından dolayı yerleşikler tarafından kabul edilmiyorlardı. Kendi başlarına yerleşmek isteseler bile özellikle Ön Asya'da M. Ö. 2. Binden itibaren nüfusun giderek artması nedeniyle daralan tarım arazileri zaten başka toplumlarca önceden ele geçirilmişti. Anadolu'da Asur Koloni Çağında Kaniş başta olmak üzere birçok siyasi yapı mevcuttu. M.Ö. 18. Asırdan itibaren Hititler Orta Anadolu'nun

¹ Milano, 2017: 29

hâkimi oldular, Mezopotamya'da Akkadlar, Suriye'deki (Halep Krallığı gibi) yerli krallıkların yanında ilerleyen Mısır'dan gelen Kıpti nüfuzu buralarda yaşayan göçebe unsurları sıkıştırmıştı.

Çalışmanın içeriğine geçmeden önce çalışma için faydalanılan bazı eserler tanıtılacaktır. İlk eser bir kitap çalışmasıdır. Yayının künyesi Eric Hobsbawm, *Sosyal İsyancılar*, Çeviri: Necati Doğru, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995. Kitapta eşkıyalık kavramı ve sosyal eşkıyalık tarifi üzerine saptamalar yapılmıştır. Bir başka kitap Klaas R. Veenhot, Jesper Eidem, *Mesopotamia, The Old Assyrian Period*, Academic Press Friborug, Vandenhoeck And Ruprecht, Göttingen 2008. Kitapta Antik Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ilişkiler incelenmektedir. Fakat kitapta konuyla ilgili en önemli husus göçer ve silahlı bir toplum olan Habbatumlardan bahsedilmesidir. Habbatumlara ilgili bir başka yayın Dercksen, J. G, Donbaz, Veysel, "Merchants In Distress An Old Assyrian Text Mentioning Habbatu", Jaarbericht "Ex Oriente Lux" 35-36, 2000 s. 103-110 künyeli makaledir.

Ön Asya'da Sümerliler ve Sami siyasal yapılar çevresinde yaşamış olan Habirular çalışmanın bir diğer konusudur. Onlar da göçebe bir hayat tarzına sahiptirler. Bu nedenle Habiru halkının bir kısmı hayat şekli yer yer eşkıyalık faaliyetinde de buldukları görülmektedir. Bu halk ile ilgili akademik literatüre bakılacak olursa karşımıza çıkacak yayınlardan biri Nadav Naaman'ın *Habiru And Hebrew: The Transfer Of A Social Term To The Literary Sphere* adlı makalesidir. 1986 yılında yayınlanmış olan makale Journal Of Near Eastern Studies'de yayınlanmıştır. Makale Habiru halkının Mari kaynaklarında ve Amarna Mektuplarında hangi mahiyetle geçtiğinden bahsetmektedir. Ayrıca Habiru halkının hayat tarzından bahsederken Habiru kelimesi ile Hebrew (İbrani, İbranice) kelimesi arasında bir ilişki aramaktadır. Bir başka makale, Stuart A. West'in *The Habiru And The Hebrews From A Social Class To An Ethnic Group* adlı makalesidir. Bu makalede de Habiru, Hebrew, Abram ve Abraham terimleri arasında ilişki aranırken Habiru halkının etnik bir grupken nasıl oldu da sosyal bir sınıfı temsil eder hale geldiğinden bahsedilmektedir. Bir başka makale Brian R. Doak'ın "Some Worthless And Reckless Fellows": *Landlessness And Parasocial Leadership Injudges* adlı makalesidir. Burada Habiru halkının tarihi kaynaklarda nasıl geçtiği ve onların Habbatumlara ilişkilerinden bahsedilmiştir. Habbatumlar ve Habirular'ın dışında göçebe nedeniyle yer yer eşkıya olarak nitelendirilmiş Shasular karşımıza çıkmaktadır. Bu halk ile ilgili Othmar Keel, "Shasu-Habiru", BAR Biblical Archaeological Review, 34: 06, Nov/Dec 2008, s. 51-55 künyeli makale oldukça önemli bilgiler vermektedir.

Haydutlukla suçlanıp düşman olarak nitelenen bir başka yarı yerleşik yarı göçer eski çağ halkı Kaşkalar'dır. Hitit-Kaşka çekişmesinin ana nedenlerinden biri yaylak alanların Hitit siyasi sınırlarının içinde kalmasıdır.

Kaşkalarla ilgili birçok yayın bulunmaktadır. Bu çalışmaya katkısı olan yayınlardan en önemlisi, Nebahat İlgi Gerçek tarafından kaleme alınan *The Kaška And The Northern Frontier Of Hatti* adlı doktora tezidir. Tez 2012'de University of Michigan'a sunulmuştur. Tezde Hitit-Kaşka ilişkileri üzerine durulmakla birlikte Kaška halkının hayat şekli de bahsedilmektedir. Konuyla ilgili bir diğer yayın Serkan Demirel'in yazmış olduğu *Hitit-Kaşka*

İlişkilerinde Yanıtı Aranılan Bazı Sorular adlı makaledir. Bu makalede Hitit kaynaklarındaki Kaşka toplumunu ötekileştirici ifadeler üzerinde durulmuş ve Hititlerin Kaşkalarla yönelik politik ve sosyolojik tutumları değerlendirilmiştir.

Habbatumlar

M.Ö. 2. Binin başından itibaren Asurlu tüccarların Anadolu'ya yaptıkları ticaretle ülkeler arası bir ticaret hattı doğmuş oldu.² Asur ve Kaniş arasında yapılan bu uzun mesafeli seyahat eşek kervanlarıyla yapılıyordu.³ Bu kervanlar Kaniş'e gelene kadar Hahhum, Urşu, Mama, Unapse, Şalahşuwa gibi duraklara uğruyordu. Yol oldukça uzun, tehlikeli ve zordu. Bu nedenle kervanlar birkaç tüccarın oluşturduğu büyük gruplardan oluşmaktaydı.⁴ Bu kervan guruplarını korumak adına Anadolu krallıkları ile Asurlu tüccarlar arasında eşkiya ve haydutlara karşı bir güven anlaşması yapılmıştı. Bu anlaşmaya göre;

"Anadolu'da bir Asurlu tüccar öldürülür ve malları gasp edilirse maktul Asurlu için yakınları kan parası alacak çalınan malın bedeli ne ise yakınlarına ödenecektir".⁵

Bu madde özelde Habbatumlar için değil bütün olası eşkiyalık faaliyetlerine karşı konmuştur. Bu sayede Asur Koloni Çağında Anadolu'ya gelen tüccarların malları Anadolu'daki siyasi yapılar tarafından sigorta altına alınmaktadır.

Kaniş Anadolu'ya ulaşan Asurlu tüccarların merkezi durumunda olsa da şehrin civarında kayda değer eşkiyalık vakası pek yoktu.⁶ Bunun sebebi sadece alınan güvenlik önlemleri değildi. Çünkü bölgede bu eylemi yapabilecek mobilize bir halk ve insan topluluğu da yoktu. Zaten Kaniş kayıtlarında Anadolu'nun orta kısmında yaşayan avcı, hayvancı ve göçer bir hayat yaşayan bir halkın adına rastlanmamıştır. Anlaşıldığına göre yapılan eşkiyalık faaliyetleri daha küçük grup ve çeteler tarafından yapılan adi hırsızlıklardı. Bununla birlikte Asur kayıtlarında ciddi eşkiyalık olaylarına da yer verilmemiştir. Krallıklar arasındaki karakolların bu tür faaliyetlerin yaygınlaşmasına engel olduğu düşünülmektedir. Fakat Kuzey Mezopotamya coğrafyasında hareketli bir yaşam tarzına sahip *Habbatumlar* dikkat çekmektedir. Onların eşkiyalık haydutluk gibi faaliyetler içinde buldukları birçok belgede geçmektedir.⁷ Bu belgelere göre Habbatumların iki mesleği var gibidir. Bunlardan ilki kiralık asker olmak diğeri ise eşkiyalık yapmaktır.

Habbatumlar Arap çöllerinde yaşayan silahlı göçer unsurlardır.⁸ Habbatumlar'ın bu hayat tarzları bölgelerinde sosyal, ekonomik ve siyasi dengeleri sürekli değiştirdiği düşünülmektedir. Çünkü Habbatumlar dönemin

² Günbattı, 2017a: 31

³ Veenhof, 2013a: 40

⁴ Veenhof, 2011b: 58

⁵ Günbattı, 2011b: 71

⁶ Özgüç, 2005: 24

⁷ Veenhof, Eidem, 2008: 308

⁸ Burney, 2004

siyasi kuvvetleri tarafından kiralanıp paralı asker olarak kullanılmışlardır.⁹ Apum krallığına ait belgelerde Habbatumlardan şu şekilde bahsedilmektedir:

"Benim Efendim Till-Abnu'ya De ki: Böylece Söyler Hizmetçin Ewri:

*Buriya ile Habbatum birlikleri Numha ülkesine bir baskın düzenledi. Bize sıkıntı çıkardılar. Efendim bilir mi ki benim güveneceğim bir gücüm yok. Lütfen efendim bana emir versin".*¹⁰

Ewri adlı şahıs Apum yakınlarında Habbatumlar'ın durumlarını gözlemleyip rapor etmektedir. Bir başka mektubunda şöyle haber vermektedir:

"De ki: Dostun Ewri Söyler:

*Habbatum birlikleri hakkında bir dedikodu duydum. Buna göre Habbatumlar 6.000 kişilik bir kuvvetle Şuprum kasabasında kalıyorlar".*¹¹

Bir başka tablette ise:

"Mutiya'nın Babasına De ki: Evladın Derki:

*Aynı gün bu mektubu gönderiyorum. 10.000 kişilik Habbatum ordusu Hazi[p-Teşşup] ile Şur'um kasabasında geceledi".*¹²

Yukarıdaki belgelerde de geçtiği gibi 6 bin ila 10 bin arasında bir güce tekabül eden Habbatumlar dönemin siyasi yapıları için ciddi bir güç kaynağı olduğu açıktır.¹³

Aşağıdaki tablette de her an takip edilen Habbatumlar hakkında şu bilgi verilmektedir:

"Mutiya'ya De ki: Oğlun Kanişanu Der ki:

*Habbatumlarla ilgili aynı gün şu haberi veriyorum. Hazi[p-Teşşup] onları kumanda ediyor ve onlar Anamas'ta gecelediler".*¹⁴

Bu üç mektup incelendiğinde Habbatumlar'ın her hareketi bölgedeki diğer siyasi yapılarca takip edildiği anlaşılmaktadır. Hemen yukarıdaki belgede onların Hazi[p-Teşşup] komutasında olduğu geçmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere onlar bölgedeki siyasi çekişmelerde tamamlayıcı kuvvet olarak kullanılmıştır.¹⁵ Fakat her zaman kazanan taraf olmamışlardır.

"Efendime De ki: Hizmetçin Ahi Maraş Der ki:

*Yakun -Aşar bir zafer kazandı. Sizi efendimi bu sözlerle müjdelerim. Habbatum birlikleri yenildi".*¹⁶

Yukarıdaki belgede Habbatumların yenildiği yazmaktadır. Böylece Apum ve çevresinin güvenli hale geldiği anlaşılmaktadır.¹⁷ Habbatumların yenilmesi

⁹ Erol, 2017: 28

¹⁰ Veenhof, Eidem, 2008: 308, Belge No: YTLR 18

¹¹ Veenhof, Eidem, 2008: 309, Belge No: YTLR 171

¹² Veenhof, Eidem, 2008: 309, Belge No: YTLR: 12

¹³ Derksen, Donbaz, 2000: 108

¹⁴ Veenhof, Eidem, 2008: 309, Belge No: YTLR:15

¹⁵ Durand, 2009: 101

¹⁶ Veenhof, Eidem, 2008: 310

¹⁷ Veenhof, Eidem, 2008: 310

aslında onları tutanların yenildiği anlamına gelmektedir. Çünkü onların siyasi bir merkeze bağlılıkları yoktu. Onların kendilerine ait toprakları yoktu. Bu yüzden yenilgi aldıklarında geri dönecek bir vatanları da yoktu. Paralı asker yapmadıkları dönemlerde diğer mesleklerini icra ediyorlardı. Vatanları ve belli bir adreslerinin olmayışı onların yakalanmalarını da önlüyordu. Onlar, emir almadıkları vakitlerde Anadolu-Mezopotamya arası ticaret yollarını tutarak, Mezopotamya'da Akad ve Sümer topraklarında eşkıyalık yapmışlardı.¹⁸ Aşağıdaki belge bu cümlelerin kanıtlarından sadece biridir.

"Tanrılara ve Şehre deki: Takmurlu tüccarlar şöyle der: Bilirsiniz ki yollar zorluklarla dolu. Bölgedeki isyan yüzünden ha-ba-tù (habbâtus,) kervanları ve dağı kontrol ediyor".¹⁹

Yukarıdaki mektupta yolların tehlikelerle dolu olduğu kervanların Habbatum (eşkîya) birliklerince soyulduğu yazmaktadır. Metnin devamında ise tüccarların Şap şehrinde bekledikleri dile getirilmektedir.²⁰

M.Ö. 1750 tarihine tekabül eden bu mektupta bu eşkıyalık ihbarı geçmektedir. Bu dönemde Yamkhad Kralları Kuzey Suriye'de egemenliklerini arttırmakta, Asurlular güç kaybetmekte ve Habbatumlar ticaret yollarını ve vadileri tutmaktadır.²¹ Bu üç hadise bir arada değerlendirildiğinde Anadolu Koloni Çağı'nın neden bittiği daha iyi anlaşılabilir. Tabi buna Orta Anadolu'da Hititlerin yükselişini de ekleyebiliriz.

Habbatumların hayat şekli yerleşik kültür ile çakışma ve çatışmalarına ortam sağlamaktadır. Onlar başıboş gruplar olarak Mezopotamya'da hareket etmişlerdir.

Habbatumlar Hammurabi (M. Ö. 1792-1750) döneminde de aynı şekilde yaşamışlardır.²² En erken Mari kaynaklarında adları geçen Habbatumlar, Mari kralları tarafından da paralı asker olarak kullanılmışlardır. Onların birçok insan yakaladığı eşkıyalık yaptıkları bilinmektedir.²³ Asur krallığının gerilediği dönemlerde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Habbatum kelimesi bir etnik yapıya tekabül etmemektedir. Kendilerine ait bir dilleri de yoktur. Habbatumlar Mezopotamyalı ve Suriyeli halklardan oluşan göçebelere. Onların adı, kırsalda yaşayan, hareketli, kiralık, soygun, soyguncu, eşkıya, çalmak gibi anlamlara gelebilmektedir.²⁴ Hammurabi Kanunları Madde 22:

Akk.:

"şum-ma a-wi-lum "hu-ub-tam" ih-bu-ut-ma it-ta-aş-ba-at a-wi-lum şu-u id-da-ak".²⁵

Tercümesi:

¹⁸ Davies, 2003: 64

¹⁹ Derksen, Donbaz, 2000: 103, Belge No: Kt 98/k118

²⁰ Günbattı, 2012c: 108

²¹ Veenhof, 2017c: 69-70

²² Eidem, 2001a: 24

²³ Veenhof, Eidem, 2008: 332

²⁴ Veenhof, Eidem, 2008: 310

²⁵ Harper, 1904: 18

"Eğer bir adam hırsızlık yaparsa ve yakalanırsa o adam öldürülecektir".

Akadca kısımda tırnak içine alınmış hu-ub-tam kelimesi hırsızlık olarak çevrilmektedir. Hırsızlık eylemini yapan kişi ise Akadca'da habbatum Sümerce'de ise "SA.GAZ" olarak geçmektedir.²⁶ Bu kelime Sümerce'de profesyonel haydut ve saldırgan anlamlarına geliyordu.²⁷ Burada ciddi bir anlam kargaşası var gibi görünmektedir. Habbatumlar haydut sürüsü mü yoksa profesyonel paralı askerler mi? Cevap olarak her ikisi de verilebilir. Çünkü onlar patronaj sistemi ile gümüş karşılığı emir altına girip savaştıkları artık su götürmez bir gerçektir.²⁸ Bunun yanında da isimlerinin hırsız, göçer ve haydut gibi anlamlara gelmesi yaptıkları eşkiyalık faaliyetlerinden ileri gelmektedir. Onların kaderlerini paylaşan bir başka Mezopotamya halkı Habirulardır.²⁹

Habirular

Habirular'ın keşfedildiği ilk belge Amarna Mektuplarıdır. Bazı Sümerce logoramlarda Habiru adı Habbatumlarla (SA.GAZ) birlikte yazılmıştır. Fakat Habiruların en belirgin özellikleri Kenan coğrafyasında isyanların ve sorunların kaynağı olarak görülmeleridir.³⁰ Habiru kelimesi standartlaşmış bir isim olsa da çivi yazısının doğası gereği bu ad bazı kayıtlarda *abiru*, *apiru*, ve *hapiru* olarak da geçmektedir.³¹ Habirular M.Ö. 16. asırda SA.GAZ olarak anılmakla beraber onları göçebe olduğu bilinmektedir. Bu ortak özellikler nedeniyle Habbatumlarla bir tutulmaktaydılar. Bunun nedeni onların sadece göçebe bir hayat tarzını tercih etmelerinden dolayı değil aynı zamanda hırsız, haydut olarak anılıp, aşağılayıcı ifadelerle tarihe kaydedilmeleridir.³² Amarna Çağında da Habirular haydut ve paralı asker olarak bilinmektedir.³³ Özellikle Antik Mısır'da otoritenin zayıfladığı dönemlerde eşkiyalık yapan bir grup oldukları yazmaktadır.³⁴ Onlar Mezopotamya'da da işgalci ve katil olarak görülürken Antik Mısır'da serseri göçebe olarak anılmışlardır.³⁵ Yerli siyasi güçleri tedirgin eden Habiru halkı Boğazköy kayıtlarına da SA.GAZ (soyguncu, haydut, habbatum) olarak geçmişlerdir.³⁶ Büyük ihtimalle göçebe hayat tarzları onları eşkiyalığa ve paralı askerlik yapmaya itmiştir. Fakat buradan bütün Habiruların aşiretler halinde eşkiyalık faaliyetinde buldukları anlamı çıkarılmamalıdır. Onların sahip olduğu göçebe hayat tarzında hayvancılık ve çobanlık gibi meşru meslekler yer almaktadır. Fakat buna rağmen şehirli unsurlar bu göçebelere öteki olarak görüp onlara hırsız demekten geri durmamışlardır. Son yapılan tartışmalar ve çalışmalarda Habiruların Habbatumlardan ayrı bir sosyal yapı olduğu görülmekle birlikte *Habiru*,

²⁶ Aydın, 2017: 159

²⁷ Rovira, 2016: 23

²⁸ Eidem, 2001a: 19

²⁹ Eidem, 2001a: 21

³⁰ Naaman, 1987: 271

³¹ Doak, 2011: 2

³² Kline, 1956: 8-9

³³ Schaefer, 1998: 42

³⁴ West: 103

³⁵ Badiny, 2008: 21

³⁶ Çoban, 2011: 98

İbrahim ve *Hebrew* (İbrani, Arami) kelimeleri arasında bir ilişki var mı sorusu üzerine yoğunlaşmıştır. Zamanla araştırmaların ortaya koyduğu gerçek Habiruların erken devirlerde Habbatımlar'dan ayrı göçebe bir halk olduğudur.³⁷ Bu göçebe halk aslında kabileler halinde geniş ailelerden oluşan bazen köylere yerleşip çiftçilik yapıp ve yerleşik düzene adapte olabilen dimorfik (iki şekilli) bir yapıya sahiptirler.³⁸ Bu halkın bir kısmı yerleşmiş ve yerel otoriteye hizmet etmiş bir kısmı ise bağımsız bir şekilde hareket ederek eşkiyalık faaliyetlerinde bulunmuşlardır.³⁹ Bu Habiru halkının ismi daha sonra Arami olarak kayıtlara geçtiği ileri sürülmekle beraber bu ismi onlara Sümerlilerin verdiği düşünülmektedir.⁴⁰

Yukarıda da ifade edildiği gibi Habiru ve İbrani (=Hebrew ing.) kelimeleri arasında bağlantı kurmaya çalışan bilim insanları olmuştur. Onları bu bağlantıya iten neden Yahudi tarihinin Tevrat dışında bir gerçeklik ile yazma gayretidir. Buna göre Davut peygamberin iktidara gelmesinde çevresindeki eşkiya (Habiru) gruplarıyla ilişkisi olduğunu öne süren birçok çalışma yapılmıştır.⁴¹ Bu hadise Tevrat'ın Hâkimler bölümünde anlatılmaktadır.⁴² Bu tarihsel ifadeye göre asırlardır yurtsuz kalmış Habirular, Musa peygamberle Mısır'dan çıkmış ve Davut Peygamberle yerleşik bir devlet kurmuş ve de sosyal bir sınıftan bir millete doğru evrilmişlerdir. Bu bilgiler ışığında sonuç olarak eşkiya Habirular medeniyet kuran Yahudilere dönüşmüşlerdir. Bu sonuç birçok yönden ispatlanmaya muhtaçtır. İbrahim peygamberle ilgili olarak onun göçer bir hayat tarzına sahip olması Fırat'ı aşip Mezopotamya'dan çıkıp Kenan bölgesine gelmesi Habiru-İbrahim ilişkisi için bir delil olarak ileri sürülmektedir.⁴³ Habirular ile İbraniler arasında ilişki olsun olmasın İbrahim peygamberin hayatı gerçekten yukarıda izah edilen Habiru halkının yerleşik hayata adapte olabilen kısmına uymaktadır. Zira Habirular şehirlere yakın yerlerde konaklayıp o şehirlerle ticari ve siyasi ilişkiler kurdukları bilinmektedir. Fakat unutulmamalıdır ki Mezopotamya'dan Mısır'a kadar birçok Semitik göçebe kabile vardır. Diğer taraftan Habiru ismi Kenan'dan daha geniş bir coğrafyaya gönderme yapmaktadır. Bununla birlikte İbranilerin M.Ö. 1375'te Kenan'da buldukları Boğazköy ve Amarna kayıtlarında geçmektedir.⁴⁴ Habirular ise değinildiği gibi çok daha geniş bir alanda varlık sürdüren hem göçebe hem de yerleşik olarak bölünmüş bir halktır. Habiruların göçebeleri ise Habbatımlar kadar organize birliklere sahip değillerdir.⁴⁵ Göçebe Habiruların kitlesel olmasa bile bir kısmı Habbatımlar gibi paralı askerlik veya eşkiyalık işlerine girdiği görülmüştür.⁴⁶ Bilinen o ki Habiru halkının bir kısmı hizmetçi köle olmuş bir kısmı köylü hayata adapte olmuş, bir kısmı ise göçebe yaşamış yağmacılık ve paralı askerlik yapmıştır.⁴⁷

³⁷ Gordon, 1920: 88

³⁸ Naaman, 1987: 273

³⁹ Kline, 1956: 22

⁴⁰ Çoban, 2011: 92

⁴¹ Doak, 2011: 6

⁴² Guichard, 2009: 30

⁴³ West: 101

⁴⁴ Smith, 1916: 85-86

⁴⁵ Eidem, 2001a: 21

⁴⁶ Bottero, 1981: 101

⁴⁷ Keel, 2008: 52

Shasular

Geç Bronz Çağı Mısır kaynaklarında göçebe bir halk olarak *Shasuların* adı geçmektedir. Onlar, Levant bölgesinin batı tarafında Kenan coğrafyasında yaşamışlardır.⁴⁸ Çoban hayatı yaşayan bu Sami göçerler Habiru ve Habbatımlar gibi paralı askerlik yaptıkları gibi eşkiyalık faaliyetleriyle de meşgul olmuşlardır.⁴⁹ Onların adlarına Mısır kaynaklarında rastlamamızın nedeni Mısır firavunlarının onlarla yer yer mücadele etmeleri yer yer de iş birliği içinde olmalarıdır. Özellikle I. Seti zamanında Suriye'ye giden yolları tutmak isteyen Mısır kuvvetleri Kenan'a kadar ulaşmışlardır. Burada Gazze'ye gelen I. Seti'nin (M.Ö. 1313-1292) ordusu tam donanımlı olduğu halde ok ve yayları dahi olmayan Shasu kabilelerinden oluşan birlikleri yenmiştir. Onun bu zaferleri Karnak'taki Hipostil'deki rölyeflerde tasvir edilmiş ve yazıtlarda anlatılmıştır.⁵⁰ Yazıtta şu ifadeler geçmektedir:

*"Yılın birinde Firavun kılıcıyla düşman Shasuları yıkıp geçti. Onları Sali Kalesinden Kenan'a kadar sürdü".*⁵¹

Yukarıdaki ifadede Shasular için Mısırlılar düşman sıfatını kullanmıştır. Shasu veya Shaso kelimeleri gerek eski Mısır dilinde gerekse Sami dillerinde fiil olarak gezmek anlamına gelmektedir. Onlar için bir diğer sıfat olan *beduin* yani bedevi kelimesi de kullanılmıştır. Fakat dikkat çekici olan sıfatlandırma hırsız şeklinde olanıdır. Amarna Mektuplarında Habirular için kullanılan SA.GAZ adlandırması bu Sami göçebeler için de kullanılmıştır.⁵² Shasular için başka bir sıfatlandırma da isyancılarıdır. Firavunun Shasuları işaret ettiği *"isyancıları mağlup ettim"* ifadesi dikkat çekicidir.⁵³ Anlaşıldığı kadarıyla göçebe çoban Shasular yerleşik bir otorite karşısında isyancı, düşman ve eşkiya konumuna düşmüşlerdir. Onların eşkiyalık ve yağma işleri ile meşgul olmaları yaşam tarzının bir getirisi olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Levant ve Mezopotamya coğrafyaları birçok Semitik gezgin toplumla doludur. Bu toplumlar kültürel ve lisani olarak birbirlerine çok benzemektedirler. Yağmacılıkları, eşkiyalıkları benzediği gibi kiralık askerlik yapmaları da benzemektedir. Shasular Mısır politikası değiştikçe diğer Sami göçerler gibi diğer meslekleriyle anılmışlardır. II. Ramses'in Suriye politikasında Hititlerle karşı karşıya gelmesi Shasu halkının statüsünü de değiştirecektir. Onlar artık kuzey düşmanlarına karşı Mısır ordusunun kiralık askerleri olacaklardır.⁵⁴

Kaşkalar

Kaşkalar yukarıdaki göçer halklar gibi Semitik bir halk değildir. Mezopotamya ve Levant çöllerinde de yaşamamışlardır. Onlar Anadolu'nun kuzeyinde daha soğuk bir iklimin göçer halklarıdır. Habirular gibi yer yer şehir ve köy hayatına adapte olabilen bu çoban halk, dönemin ve bölgenin sosyolojik ve coğrafi koşulları nedeniyle mobilize klanlar şeklinde bir sosyal

⁴⁸ Keel, 2008: 53

⁴⁹ Hopkins, 1993: 200

⁵⁰ Spalinger, 1979: 30

⁵¹ Spalinger, 1979: 30

⁵² Kitchen, 1972: 323

⁵³ Smith, 1916: 86

⁵⁴ Hopkins, 1993: 210

hayat sürmüştür.⁵⁵ Nasıl ki Habbatımlar, Habirular ve Shasular ile ilgili bilgiler kendilerine en yakın yazım kültürüne sahip medeniyetlerden alınmışsa Kaşkalarla ilgili bilgiler de kendilerine komşu olan Hitit kaynaklarından elde edilmiştir. Boğazköy arşivinde, Maşat ve Ortaköy yazıtlarında Hititler Kaşkalarla ilgili birçok veriyi depolamışlardır.⁵⁶ Yukarıdaki diğer göçerler gibi Kaşkalar da yakınındaki yerleşik toplum tarafından düşman, yağmacı ve hırsız olarak görülmüştür. Kaşkalar Anadolu'nun ne kadar yerlisidir, Hititlerle beraber mi yoksa onlardan sonra mı gelmişlerdir? Hatta bir yerden gelmişlerse de nereden gelmişlerdir? Bu sorular hala gizemini koruyan sorulardır. Anadolu'nun en eski belgeleri olan Asur ticaret koloni çağından kalma tabletlerde ve Anitta'ya ait kaynaklarda Kaşkalarla ilgili hiçbir bilgi yoktur.⁵⁷ Hititlerin orta ve son zamanlarında Anadolu'da etkin olan bu halktan Kültepe belgelerinde bir bilginin olmayışı onların M.Ö. 18. Asırdan sonra Anadolu'ya geldikleri fikrini desteklemektedir.

Kuşşara, Kaniş gibi merkezlerden sonra Anitta'nın lanetine rağmen Hattuşa yükselişe geçmiş ve Anadolu'nun ilk merkezi imparatorluğu resmen burada kurulmuştur.⁵⁸ Bu imparatorluk Hitit İmparatorluğudur. İnişli çıkışlı bir tarihi serüvene sahip bu devletin en büyük sorunu bu kuzeyli Kaşkalar olmuştur. Hitit kaynakları onlardan bahsederken, domuz çobanları, leş yiyen hayvanlar, düşmanlar ve yağmacılar gibi aşağılayıcı ifadeler kullanmışlardır.⁵⁹

Hititler diğer düşmanlarla savaşmış, diplomasi kurmuş ve onlarla anlaşmaya varabilmiştir. Fakat Kaşkalarla sadece savaşmak durumunda kalmışlardır. Çünkü Kaşkalarla yapılan anlaşmalar sadece o savaşa katılmış Kaşka kabilesini bağlamıştır. Diğer Kaşka kabileleri yağma akınlarına ve istilalara devam etmişlerdir. Anlaşma yapan kabilelerle olan anlaşmalar da kısa sürmüştür.⁶⁰ Habirular gibi kabileler halinde yaşamaları onları tek vücut bir diplomatik muhatap olmaktan alıkoymuştur.

Hititler Kaşkaların yağma akınlarıyla mücadele edebilmek için bazı teknikler geliştirmişlerdir. Buna örnek olarak, "Sınır bölgelerinde toprak çalı çırpıyla tesfiye ediliyor, gece kaçak olarak geçmiş olan eşkıyaların izleri düz zemin üzerinde kolayca sürülüyor ve nereden geldikleri ve nereye gittikleri kolayca belirleniyordu".⁶¹ Fakat yapılan mücadelede Hititler için teknik veya askeri olsun pek de ciddi bir başarı sağlamadığı ortadadır. Zira Kaşkalar akınlarını devam ettirmişler Hititlerin tapınaklarında dahi değerli eşya ne varsa alıp götürmüşlerdir.

"Nerik ülkesinde, Hurşama'da, Kaştama Ülkesinde, Şerişa Ülkesinde, Kamma Ülkesinde... Kaşkalar siz tanrıların sahip olduğu tapınakları yıktılar ve tanrı heykellerini talan ettiler. Gümüş ve altını, sunu kaplarını, gümüş, altın ve

⁵⁵ Matthews, Glatz, 2009: 55

⁵⁶ Ünal, 2003: 48

⁵⁷ Memiş, 2010: 53

⁵⁸ Van Den Hout, 2013: 24

⁵⁹ Ünal, 2003: 48

⁶⁰ Memiş, 2010: 56

⁶¹ Ünal, 2003: 52

bakır kâseleri, tunç aletlerinizi ve gıysilerinizi çaldılar ve aralarında paylaştılar".⁶²

Bu özellikleriyle Habbatımları andırmaktadırlar. Kaşkaların Hititlerin kutsal mekânlarına karşı saldırıları o kadar şiddetli bir hale gelmişlerdir ki kutsal Nerik şehrini dahi istila etmişler ve uzun bir süre ellerinde bulundurmışlardır. Şehir ancak III. Hattuşili zamanında tekrar Hitit kontrolüne geçecektir.⁶³

Kaşkalar Nerik'i uzun bir süre ellerinde bulundurmışlardır. Buradan anlaşılacağı gibi Kaşkalar yerleşik hayata uyabilen pastoral bir halktır. Bununla beraber Hitit kabileleri ile Kaşka kabilelerinin bazı yer ve zamanlarda birlikte yaşayabildiği de uzmanlar tarafından dile getirilmiştir. Örnek olarak Tiliura şehri önemli bir merkezdir. Kaşka ülkesi ile Hitit ülkesi arasında bir sınır kenti olan bu şehri Kaşkaların yağma akınları sürekli rahatsız etmiştir. Bu nedenle seyrekleşen kent nüfusu kuvvetlendirmek için bir emir yayınlanmış ve birçok Hitit kabilesi bu buyruğa boyun eğerek burada yaşamak zorunda kalmışlardır.⁶⁴ Bu şehir gibi birkaç sınır yerleşkesinde Hititler ve Kaşkalar aynı topraklarda hayvanlarını otlatacak kadar yakın yaşamak zorunda kalmışlardır. Öyle ki bazı kayıtlarda Hititli çobanların sürüleri ile Kaşgalı çobanların sürülerinin birbirine karıştığı dahi geçmektedir.⁶⁵ Bu yakın ilişkiden çekinen Hititli yöneticiler bazı yasal önlemler almıştır. III. Hattuşili Tiliura halkına verdiği buyrukte hiçbir Kaşkalının şehre herhangi bir suretle girmesini yasaklamıştır.⁶⁶

Kaşkalarından mustarip olan Hititler onları aşagulamakla birlikte onlar hakkında sosyoekonomik bilgiler de kaydetmişlerdir. Onları domuz çobanları ve dokumacılar olarak nitelemişlerdir. Bu bilgi onların yukarıda da zikredildiği gibi göçer bir halk olduklarını ve buna uygun bir ekonomik yapıya sahip olduklarını göstermektedir.⁶⁷ Kendilerine ait bir ekonomiye sahip olmalarına rağmen eşkıyalık faaliyetlerini oldukça yüksek bir hararetle uygulamalarının ardında kendilerine ait yaşam alanlarının kendilerine yetmediği sonucu çıkabilir. Hayatta kalmak için buldukları coğrafyada daha fazla emek sarf etmek zorunda olan bu halk Hitit şehirlerindeki hazır gıda ve maden ürünlerinin cazibesine kapılması doğal bir durumdur. Dolayısıyla Hititler Kaşkalara sıradan bir düşman muamelesi yapmamakta onların faaliyetlerini eşkıyalık olarak görmektedir. Özellikle Maşat yazıtlarındaki suçlayıcı hitap bu fikri uyandırmaktadır.⁶⁸ Kaşkaların adam kaçırmaları, sığır çalmaları, baskınlarını vadilerde yapıp kaçmaları, geniş çaplı savaş ve mücadele yerine Hitit kentlerini bir ekmek teknesi olarak görmeleri bu fikri uyandırmalarındaki temel davranışlarıdır.⁶⁹ Hitit-Kaşka mücadelesinin Hitit Devleti yıkılana kadar devam ettiği düşünülmektedir. Ege Göçleri ile birlikte Kaşkalar Hitit Devletinin yıkılışında önemli rol oynamışlardır.⁷⁰ Hititlerin yıkılmasıyla Anadolu karanlık

⁶² Brandau, Schickert, 2015: 136

⁶³ Goetze, 1951: 20

⁶⁴ Bozgun, 2017: 34

⁶⁵ Demirel, 2013: 196

⁶⁶ Bozgun, 2017: 37

⁶⁷ Gerçek, 2018: 9

⁶⁸ Gerçek, 2012b: 85

⁶⁹ Hoffner, 2009: 91

⁷⁰ Memiş, 2010: 61

bir döneme girmiş ve Kaşkalar için de söylenecek bir söz kalmamıştır. Belki de Hititleri yok etmekle kendilerini de yok etmişlerdir. Diğer taraftan yukarıda izah edilen göçer halkların çevrelerindeki siyasi yapılar için ücretli askerlik yaptığından bahsedilmişti. Fakat Hitit ordusunda Kaşkaların görev aldıklarına dair bir veri mevcut değildir.

Sonuç

Bu çalışmada, M.Ö. ikinci binde Ön Asya'da yaşamış göçer halklardan dördü ele alınmıştır. Bu halklar, göçer hayat tarzını benimsedikleri için kendilerini anlatan veriler başkaları tarafından kaleme alınmış ve günümüze ulaşmıştır. Onlar yerleşikler için eşkya sürüsü ve barbarlardır.

Noah Harrari'nin ifadesiyle buğdayın ehlileşmesi yerleşik hayata geçmede ana etken olarak görülmektedir. Buradan hareketle buğdayın ehlileşmesi insanın da evcilleşmesi anlamına gelmektedir. İnsan yaşam standardını oluştururken değer noktası her zaman doğa olmuştur. Yerleşik hayat doğanın öğrettiği bir olgudur. Göçerlik meselesi de bu meyanda pek farklı bir tercih değildir. 21. Asırda dahi Habiruların, Habbatumların ve Shasuların yaşadığı Arap coğrafyasında göçer-bedevisel hayat, Anadolu'da Toroslarda Yörük hayatı devam etmektedir. Bu nedenle göçerlik bir gerilik değil tercih meselesidir. Yerleşik hayatı tercih eden insan gurupları doğada olmayan sınırlar icat etmiştir. Göçerler ise hayvanlarını otlatmak ve yedirmek için yerleşiklerin icat ettikleri sınırları delmiştir. Bu sınırlar yerleşikler ve göçerler için bir çakışma ve çatışma alanı haline gelmiştir. Eski Çağda eşkıyalık ve yağmacılık köken olarak göçer yaşam tarzının birer yan etkisi gibi görünmektedir. Göçebe hayatın getirdiği ekonomik koşullar kırılğan bir yapıya sahiptir. Çünkü sadece hayvansal ürünlerle hayata tutunmaya çalışan göçebelerin yiyeceklerini biriktirecek depolarının olmaması yanı başlarındaki yerleşik toplumlarının ambarlarının dolu olması onları yer yer şehirlere baskın yapmaya itmiştir. Diğer taraftan göçebeler arpadan ve üzümde elde edilmiş içeceklere ulaşmakta zorluk çekerken yerleşik hayata sahip toplumlarda bu ürünler bolca bulunmaktadır. Bu iki mesele bile göçebelerin yerleşik toplumlara karşı eşkıyalık faaliyetleri yürütmesine yetecek nedenlerdir. Yerleşik toplumlar bu göçebeleri kendilerince haklı gerekçelerle eşkya olarak nitelendirmişlerdir. Diğer taraftan yerleşik toplumların oluşturdukları siyasi düzenler sınırlarında göçerlerden daha büyük bir tehlike ile karşılaştıklarında işler değişmektedir. Bu daha büyük tehlike başka bir devlettir. Başka bir devletin sınır tacizi ve yağma tehdidi karşısında yerel iktidarlar göçerlerden faydalanma yoluna gitmişlerdir. Ne de olsa göçerler hareketli ve silahlı gruplardır. O ana kadar yağmacı, eşkya ve barbar olarak gördükleri göçer birliklerini parayla kiralayıp daha büyük tehlide karşı kullanmışlardır. Çevredeki siyasi yapılar başka bir tehdit yokken Habbatumları, Habiruları ve Shasuları yağmacı, eşkya görmüşlerdir. Fakat bahsedilen başka devlet tehdidinde, ilk sarıldıkları müttefik kuvvet bu halklar olmuştur. Bunu Kaşkalar için söyleyemiyoruz. Kaşkalar Hititler için yağmacı bir düşman olarak görülmüş fakat hiçbir zaman müttefik hüviyetine girememiştir. Bunda Hititler'in Kaşkalarla birlikte buldukları cepheden başka bir devletin tacizine maruz kalmamalarının etkisi olabilir. Hititler genelde askeri seferlerini batıya güneye ve kısmen de

sadece Kaşkalar için Kuzey'e yapmışlardır. Eğer doğudan hem Hititleri hem Kaşkaları tehdit eden başka bir siyasi yapı ortaya çıksaydı Kaşkaların Hitit ordusunda görev alma ihtimali gündeme gelebilirdi.

KAYNAKÇA

- AYDIN, N., 2017. *Hammurabi Yasaları*, İstanbul: Alfa Tarih.
- BADINY, Jós F., 2008. *The Scythian*, "Study Notes On The Historical Jesus Based On The Works Of Professor Badiny", Jós Ferenc, And Other Esteemed Scholars: 21-42.
- BOTTÉRO, J., 1981. "Les Habiru, les nomades et les sédentaires, Nomads And Sedentary Peoples", Editor: Jorge Silva Castillo, Colegio de Mexico: 89-107.
- BOZGUN, Ş., 2017. "CTH 89: Çiviyazılı Belgelerde Hitit Sınır Kenti Tiliura (I)", *Archivum Anatolicum (ArAn)*, 11/1: 29-74.
- BRANDAU, Birgit; Schickert, H., 2015. *Hititler-Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, Çeviren: Nazife Mertoğlu, Ankara: Arkadaş Yayınları.
- BURNEY, C. F., 2004. *The Book of Judges: With Introduction And Notes*, Oregon: Wipf & Stock Publisher, Eugene.
- BÜLBÜL, C., 2019. "Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Rollerini", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1575/17086.pdf>, 02.11.2019: 29-49
- ÇOBAN, H., 2011. "Arami Göçleri", *TÜBAR-XXIX*: 91-103.
- DAVIES, David P., 2003. *The Taking Of Joppa*, Submitted for the degree of MPhil in Archaeology, , Durham: University of Durham.
- DEMİREL, S.,2013. Hitit-Kaşka İlişkilerinde Yanıtı Aranılan Bazı Sorular, *Gazi Akademik Barış*, C. 6, S:12: 193-203.
- DERCKSEN, J. G. Ve Donbaz, V., 2000. "Merchants In Distress An Old Assyrian Text Mentioning Habbatu", *Jaarbericht "Ex Oriente Lux"* 35-36: 103-110.
- DOAK, Brian R., 2011. "Some Worthless And Reckless Fellows": Landlessness And Parasocial Leadership In Judges", *Journal Of Hebrew Scriptures*, Vol. 11, A: 2: 1-29.
- DURAND, J.-M., 2009. *La Fondation D'une Lignée Royale Syrienne*, Le jeune héros, Ed.: Jean-Marie Durand, Thomas Römer et Michael Langlois, Paris: Orbis Biblicus et Orientalis.
- EIDEM, J., 2001. *Jørgen Læssøe, The Shemshara Archives 1 The Letters*, Selskab: Det Kongelige Danske Videnskaberne.
- EIDEM, J., 2011. *The Royal Archives From Tell Leilan*, Leiden.
- EROL, H., 2017. "Kültepe'den Bir Metne Göre Asur Bölgesinde Yaşanan Bir İsyen Ve Anadolu'daki Diğer İsyenlerle İlgili Kayıtlar", *Archivum Anatolicum*, 11/2: 23-38.
- GERÇEK, N. İ., 2018. "Hittite Geographers: Geographical Perceptions and Practices in Hittite Anatolia", *Journal of Ancient Near Eastern History*, 26, Ankara: 1-22.

- GERÇEK, N. İ., 2012. *The Kaška And The Northern Frontier of Hatti*, A Dissertation Submitted In Partial Fulfillment Of The Requirements For The Degree of Doctor of Philosophy (Near Eastern Studies), Michigan: University of Michigan.
- GOETZE, A., 1951. "The Problem of Chronology and Early Hittite History", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 122: 18-25.
- GORDON, Alex. R., 1920. "Israel's Settlement in Canaan by C. F. Burney Review", *The Harvard Theological Review*, Vol. 13, No: 1 :87-89.
- GUICHARD, M., 2009. "L'ascension du jeune héros à la royauté", *Le Jeune Héros*, édité par Jean-Marie Durand, Thomas Römer et Michael Langlois, *Orbis Biblicus et Orientalis*, Paris: 29-93.
- GÜNBATTI, C., 2012. *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- GÜNBATTI, C., 2017. *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri: Kayseri Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- GÜNBATTI, C., 2011. "Eski Anadolu'da Yapılan İlk Antlaşmalar", *Anadolu'nun Önsözü Kültepe Kaniş Karum*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul: 70-72
- HARPER, Robert F., 1904. *The Code Of Hammurabi King Of Babylon*, Chicago: The University Of Chicago Press Callaghan Company.
- HOFFNER, Harry A., 2009. *Letters from the Hittite Kingdom*, Edited: Gary M. Beckman, Atlanta.
- HOPKINS, David C., 1993. "Pastoralists in Late Bronze Age Palestine: Which Way Did They Go?", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 56, No. 4, *Nomadic Pastoralism: Past and Present*: 200-211.
- KEEL, O., 2008. "Shasu-Habiru", *BAR Biblical Archaeological Review*, 34: 06, Nov/Dec. :51-55.
- KITCHEN, K. A., 1972. "Les Bédouins Shosou des documents égyptiens by Raphael Giveon", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol.: 58: 322-323.
- KLINE, Meredith G., 1956. "The Ha-Bi-Ru -Kin Or Foe Of Israel?", *Westminster Theological Journal* Vol.: 19: 1-24.
- MATTHEWS, Roger Ve Glatz, C., 2009. "The Historical Geography Of North-Central Anatolia In The Hittite Period: Texts And Archaeology In Concert", *Anatolian Studies*, Vol. 59, Ankara: 51-72.
- MEMİŞ, E., 2010. *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, 10. Baskı. Bursa: Ekin Yayınları.
- NAAMAN, N., 1986. "Habiru And Hebrew: The Transfer Of A Social Term To The Literary Sphere", *Journal Of Near Eastern Studies*, Vol. 45, No: 4: 271-288.
- ÖZGÜÇ, T., 2005. *Kültepe Kaniş/Neşa*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- ROVIRA, L., 2016. "Hapirum y munnabtum Identidades "en fuga" a partir de las fuentes de Mari", *Historiae*, Vol. 13: 21-32.
- SCHAELEER, Ray R. J., 1998. *Bandits, Nomads And The Formation Of Highland Polities: Hinterland Activity In Palastine In The Late Bronze And Early Iron Age*, A Thesis Doctor Of Philosophy, University Of Stirling, Scotland.
- SMITH, JJ. Ve Powis, M., 1916. "Some Problems in the Early History of Hebrew Religion", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 32, No. 2, Chicago: 81-97.
- SPALINGER, Anthony J., 1979. "The Northern Wars of Seti I: An Integrative Study", *Journal of the American Research Center in Egypt*, Vol.: 16: 29-47.
- ÜNAL, A., 2003. *Hititler Devrinde Anadolu*, Kitap 2, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- VAN DEN HOUT, Theo P. J., 2013. "Hitit Krallığı Ve İmparatorluğunun Kısa Tarihi, Hititler-Bir Anadolu İmparatorluğu", Editörler, Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan, Tapı Kredi Yayınları, İstanbul: 22-47.
- VEENHOF, Klaas R., 2017. "Old Assyrian History", *A Companion To Assyria*, Editör: Eckart Frahm, Wiley Blackwell, Yale University, New Haven: 60-79.
- VEENHOF, Klaas R., 2013. "The Archives Of Old Assyrian Traders: Their Nature, Functions And Use", *The Archives Of Old Assyrian Traders*: 27-61.
- VEENHOF, Klaas R., 2011. "Eski Asur Kara Ticaretinin Yapısı", *Anadolu'nun Önsözü Kültepe Kaniş Karum*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul: 56- 62.
- WEST, Stuart A., "The Habiru And The Hebrews From A Social Class To An Ethnic Group", *DOR le DOR*, Editor: Louis Katzoff, Jerusalem: 101-107.